

ALEXANDER GIEYSZTOR:

A NŐ A 10.–13. SZÁZADI CIVILIZÁCIÓKBAN.
A NŐ KELET-EURÓPÁBAN

(La femme dans les civilisations des 10e – 13e siècles; Actes du colloque tenu à Poitiers les 23–25 septembre 1976. Poitiers, 1977. 99–110)

Amikor tíz évvel ezelőtt alkalmam nyílt arra, hogy az *Histoire Mondiale de la femme* III. kötetében bemutatthassak egy esszét, ami a nőnek a szláv népek civilizációjában elfoglalt helyzetéről szól,¹ a következő kérdéssel kezdtem a dolgozatot: lehetséges-e megírni a szláv nő történetét? Létezik-e egy olyan társadalmi és kulturális egység, amely egybeolvasztaná a közös sors alapján az e nyelvi közösségben, de különböző országokban élő nőket?

Ha a fejlődést a maga teljességében nézzük, kétségek merülhetnek fel. Ha a középkor derekát, tehát a 10. és 13. század közötti időszakot vesszük, még közel járunk ahhoz az egységes etnikai alaphoz, amit például a rokonsági és házassági rendszerek szerkezetében fedhetünk fel. Másrészt, az általunk vizsgált korszak jelentős változások kora, amelyek egyenetlen ritmusban ugyan, de átalakítják a szláv házastársnak, anyának és leánynak még a törzsi-patriarchális korszakból örökölt hivatását.

Két nagy civilizáció fejt itt ki hatását oly módon, hogy más eszközökkel együtt felhasználja az egyházat, az egyházi eszméket és az egyházi embereket. Egyrészt az erőteljes fejlődésben levő középkori Nyugat kialakítja a nő társadalmi és kulturális viselkedési modelljeit, és amikor a férfiak ezzel szembesülnek, elsősorban a társadalom magasabb osztályaira gyakorolnak hatást, de később, különösen a 13. században, a kialakuló városi civilizáció közvetítésével ez a hatás átjár minden társadalmi osztályt. Egyébként éppen a keleti és déli szlávok által átvett bizánci örökség adja át a különböző társadalmi osztályoknak azokat az elemeket és rendszereket, amelyek alkalmasak a társadalmi életnek egy más társadalmi kifejeződési mód felé irányítására.

A szláv társadalmak, amelyekhez ebben a korban és földrajzi térségben a magyar társadalmat is hozzá kell számítani, el tudtak fogadni új gondolkodási módokat és adaptálni tudták ezekhez intézményeiket. Ezt a befogadó képességüket elsősorban az e társadalmakra jellemző struktúrák és

tevékenységek szabták meg. A társadalmi életben és ebben a változásban levő civilizációban tapasztalható állandóságok, hagyományok, variánsok, fejlődésük felgyorsulásainak és késéseinek a játéka összehasonlító történelem írására készített bennünket, amely néhány a konferencia során már felvázolt kiindulási pontra támaszkodik, de ezeknek sorát ehelyütt bővíteni kívánjuk és be akarjuk mutatni sokféleségüket. Legelőször a család és a házasság problémáit vázoljuk fel, amelyeket a nő helyzetét meghatározó társadalmi és intézményes keretnek tekintünk.² A hozzászólás második részében megvizsgálunk néhány olyan forrást, amelyek a nő jogi és mentalitásbeli átértékelődését mutatják be e korszakban. És ezt az analízist valami ideiglenes mérleg megvonásával kell zárunk, amelynek a kockázatával tisztában vagyunk.

A középkor kezdetén a szláv házasság legjellemzőbb tulajdonságai a következők: az apai ágon való leszármazás előtérbe helyezése, endogám tendencia egy törzsön vagy népen belül, natalista mentalitás, amely demográfiai növekedésre törekszik, valamint a férfi és a női szerepek szétválasztása a családban. Az indo-európai tradíciójú agrártársadalmaknak ez a magatartása olyan középkori fejlődés különböző stádiumaiban nyilvánul meg, amely távolról sem egyenes fejlődésvonalú.

Egy nő férjhezadásának kifejezésére a szlávok más indo-európaiakkal együtt a *snubiti* kifejezést használják, ami megfelel a latin *nubonak*. Mindez az Émile Benveniste által leírt perspektívába helyez bennünket: intézményes síkon megállapítható, hogy a primitív indo-európaiaknál hiányzik a házasság cselekményét kifejező olyan szó, amely egyaránt vonatkozik a férfira és a nőre. Mindez azt jelzi, hogy a nő nem férjhez megy, hanem feleségül veszik.³ A szláv házasság történetéhez kapcsolódó és általunk elérhető források segítségével megállapíthatjuk, hogy létezik egy a férfi és a nő legális egyesülését kifejező fogalom, amely a család intézményének alapját alkotja.

Ez a család általában monogám. Mégis vannak a szlávok krisztianizációját megelőző korból vagy az első térítések idejéből származó olyan források, amelyek arra utalnak, hogy a gazdagoknál előfordult a poligámia. I. Mesko lengyel fejedelemnek el kellett hagynia hét pogány feleségét, mielőtt feleségül vett volna egy keresztény hercegnőt.⁴ A Kelet-Európára figyelő arab szerzők megemlítik a több feleséggel bíró szláv férj meglétét.⁵ Csehországban Adalbert püspök harcolt még a 10. század végén is a *plures uxores unius viri*⁶ (egy férfinék több felesége) elv ellen. Pomerániában,

amit Ottó püspök evangelizált a 12. század elején, a hittérítők azt prédikálták, hogy unusquique contentus sit una uxore⁷ (mindenki elégedjék meg egy feleséggel).

Mint minden társadalomban, ahol megengedett a poligámia, így a szlovákoknál is, ez a gazdagok privilégiuma. A menyasszony árának a kifizetéséhez elengedhetetlen feltétel volt a vagyonosság. Mint máshol is, a poligámia kivétel volt és nem ez volt az átlagos.⁸ A latin és a keleti ritusú egyház tevékenysége elsősorban az urakat érinti, és végül – ugyan nem minden nehézség nélkül – náluk is megsemmisíti ezt a szokást, bár az egyház még sokáig kénytelen elnézni az ágyasságot. Merész Boleszláv, a lengyel II. Mészáros, a kijevi Vlagyimir szokásai – amelyeket a krónikások részletesen leírnak,⁹ – nemcsak a fejedelmi viselkedést szemléltetik, hanem arra is rávilágítanak, hogy egy uralkodó család milyen rendszert alkalmazott a törvényes születés korlátozására.

A szegényeknél ez a szabályozás néha kegyetlen módon nyilvánult meg. Úgy tűnik, hogy a kelet-pomerániai szlávok a 12. század küszöbén még megfojtották születésükkor a leánygyermeküket, ha már voltak lányok a családban és mindezt azért tették, hogy a túlélő gyermekeket jobban tudják táplálni.¹⁰ Mi is osztozunk ezen a ponton a hittérítő elborzadásában, de tudjuk, hogy az ókori görögök, rómaiak, germánok és a primitívnek nevezett népek valamennyien így szabadultak meg a „felesleges” gyermekektől.

A feleségvásárlás néha bizonyos poliandriához vezetett. A 11. századi orosz egyház tiltásaiban és a folklórban is felfedezhetjük annak a ténynek apró nyomait, hogy az após és a meny között szexuális kapcsolat állt fenn.¹¹ Itt idézhetjük, amit Cézár mondott a bretonokról (V, c. 14) és ezt úgy magyarázhatjuk, mint egyféle patriarchális jogot, amelyet még a primitív családi közösségben gyakorolnak. Láthatóan hasonló dolog sem Lengyelországban, sem Csehországban nem létezett, ez utóbbiban már a kereszténység előtt is szigorúan tiltott volt mindenfajta vérfertőzés. Mégis a középkori szlávok származásrendje a népi kultúrákban tekintélyes számú endogám tilalmat hagytak, amelyek eugenista típusú érveléssel nyugszanak.¹²

A koraközépkori szláv társadalomban a házassági stratégia és eljárás lehetőségei mind a nő, mind a férfi számára korlátozottak, mert származási és gazdasági kényszerítő erők kapcsolják őket egybe. Négy házassági eljárást sorolnak föl: leányrablás, együttlakás, vásárlás és szabályos megállapodás. Valójában ezek igen különböző jelentőséggel bírnak.

Ami a leányrablást illeti, ez mindig is azt a célt szolgálta, hogy a szülőket vagy a menyasszony családját ezáltal kényszerítsék a házasságra. A 12.

század eleji orosz krónikás megbotránkozik az „állati módon” való leányrabláson, amit szerinte még mindig gyakorolnak bizonyos orosz törzsek. Úgy emlegeti mindezt, mint egy régi szokást: „A Radimicseknek, a Vjaticsoknak és a Szeverjánoknak volt egy közös szokásuk: erdőben éltek, mint az állatok... nem ismerték a házasságot, csak a faluk közötti mulatságokat. A játékok, táncok és más egyéb élvezetek kedvéért jöttek össze. És itt aszszonyokat raboltak, akikkel jól megértették egymást”.¹³ Ebben az elbeszélésben könnyű felfedni a megbotránkozást, melyet a papság körében bizonyos orgia-jellegű népi ünnepek keltettek. Tulajdonképpen mind a pogány, mind a keresztény társadalom rossz szemmel nézte a leányrablást, mivel meggátolta a családot abban, hogy az egész nemzetség számára hasznos egyezséget kössön. Az opatovicei cseh homiliarium a 12. században kategórikusan azt állítja, hogy „a leányrablást minden eszközzel tiltani kell”.¹⁴ Rosztiszlav szmolenszki fejedelem törvénye 1136-ban súlyos pénzbüntetést helyez kilátásba azoknak, akik szüzet rabolnak.¹⁵ A legrégebb 13. századi szokásjoggyűjtemény elítélte az így létrejött egyesüléseket, még akkor is, ha a rablás a leány beleegyezésével történt, és súlyosan büntette a cselekményt.¹⁶ Ezzel összefüggésben egy krakkói püspök III. Incéhez fordult, mivel e kérdésben osztotta népe kételyeit a pápa így megfogalmazott állásfoglalásával kapcsolatban: *Non fit raptus propriae sponsae*¹⁷ (a saját menyasszony elszöktetése nem szöktetés). A lengyel egyház törvényeiben arra törekedett, hogy megkerülje a kánonjog ezen előírásait, oly módon, hogy a rablást követő házasságot csak akkor engedélyezte, ha a menyasszonyt előzőleg visszaszolgáltatták saját családjának.¹⁸ Mégis, nekünk úgy tűnik, hogy elég gyakran került sor a leányrablásra a leány beleegyezésével, mert így a leány rendelkezhetett saját személyével a család beleegyezése nélkül is. A sértett család bosszúját már korán azzal háritották el, hogy megfelelő kártérítést adtak nekik.¹⁹

A házasság második formája az, amikor a férfi és a nő együttlakásuk során kapcsolatot létesít, de ez nem jár formális házassággal. A 11–12. századtól mind Oroszországban, mind Lengyelországban megfigyelhető ez a forma. Joan kijevi metropolita elítélte azokat az egyszerű embereket, akik nem kötöttek templomi házasságot, hanem saját maguk, egymásra vezet hintve házasodtak össze.²⁰ Ebből a szempontból az ortodox rítus sokkal szigorúbb volt, mint a latin. Lengyelországban az ilyen esteket nem vadházaságként ítélték meg ebben a korszakban. Egy, az országra vonatkozó pápai dekrétum alapján megtudhatjuk, hogy a nő családja beleegyezése nélkül is elmehetett egy férfihoz lakni, kapcsolatukat törvényesnek tekintették.²¹

Az egyház megtúrta a hasonló egybekeléseket abban az esetben, ha a felek házassági ígéretet tettek, ezt pedig consensus de praesentinek (eljegyzésnek) tekintették.²² A középkorban a pap előtt kötött házasság egyre elterjedtebb lett a városokban és a falvakban, de az együttélés által létesült kapcsolatok gyakoriak maradtak a szegényebb néprétegek között.²³

A házasság harmadik formája, az asszony megvásárlása, annak a korszaknak a szerződéses kapcsolatai körébe tartozik, ami a 10–11. században ért véget. Olyan források állnak rendelkezésünkre, amelyek bizonyítják a házastárs értékfizetéssel való megszerzésének jelentőségét. Ilyenkor a férj és családja fizetett a menyasszony családjának.

Ibrahim-ibn-Jakub arab utazó, aki 965-ben I. Ottó udvarában tájékozódott a lengyel fejedelemségekben uralkodó erkölcsökről, igen értékes kommentárt hagyott ránk a fejedelem lovagcsapata leírásának a margóján: „Amikor valamelyiküknek gyereke születik, ő elrendeli, hogy születésétől fogva fizessenek zsoldot neki, tekintet nélkül az újszülött nemére. És amikor a gyermek felnőtt lesz, ha férfi, a fejedelem kiházasítja, és nászajándékot fizet a leány apjának. Ha pedig a gyermek leány, férjet keres neki, és nászajándékot fizet az apjának. A szlávoknál ez a nászajándék jelentős értékű, ebben a szokásukban hasonlítanak a berberekhez. Ha egy férfinak két-három leánya van, a leányok gazdaggá teszik az apát, de ha két fiú születik, elszegényedik.”²⁴

A nő megvásárlásának jelensége beletartozik a házasság kulturális antropológiájába, amelynek része a javak cserélődése. Néhány etnológus véleménye szerint „a feleség ára a gyermek ára”, de ez az összeg nyilvánvalóan nem egyenlíti ki azokat a szolgáltatásokat, amit a feleség tesz a férjnek.²⁵ A javaknak a házasság alkalmából létrejött cseréjét egyrészt egy olyan pénzösszeg alkotja, amit egyenértékűnek tekintenek a tett szolgálatokkal, másrészt pedig a menyasszony által hozott javak alkották, tehát a kelengye. A koraközépkori szlávokra ez a modell alkalmazható. A vásárlási eljárás, amit már a Lex Saxonum és az angol-szász penitenciálisok is bemutatnak, Nyugaton a 10–11. században „reggeli ajándékká” (cadeau du matin) alakul át, amit az asszonynak vagy családjának fizetnek.²⁶ Ugyanezt a fejlődést láthatjuk a nyugati szlávoknál. Ez bizonyára az egyház tevékenységének hatására játszódhatott le. Az egyház védi a feleség szabad akaratát és ajánlja, hogy a férj adjon ajándékot a feleségnek. Ha az arab megfigyelő analógiát állít a berber és a 10. századi lengyel szokások között, – a menyasszony megvásárlásának szokása még napjainkban is él Kabuliában²⁷ – érthető, hogy Ibrahimot meglepte a vásárlási szerződés nyers formája a szláv

házaságkötésnél. De a 12. században a feleség megvásárlása már teljesen eltűnik, és az egyetlen nyom, ami még később is létezik, nem más, mint a régi wiano szó. Ez eredetileg a feleség árát jelentette, és a szláv köznyelvi veniti (latin vendere – eladni) szóból származik. Ez a szó majd a 13. századtól a donatio propter nuptias vagy a dotalitium (özvegyi eltartás) kifejezésekkel egyenértékű, tehát a férj által a feleségnek nyújtott pénzüsszeget jelzi, ami egyenlő vagy csak kevéssel alacsonyabb a feleség hozománya összegénél.²⁸

A fogalom átalakulása és magának az aktusnak az átváltozása kifejezi a nő, különösen a nemes nő társadalmi helyzetének megszilárdulását. A nemesi származású nők hozománya jelentős, mert voltaképpen a szüleitől származó öröksége ráeső részét képviseli.

Ezek a házassági formák rendszerint a két fél közötti formális szerződés megünnepléséhez vezettek. Ezt az ünnepet tekinthetjük a házasság végső, leggyakoribb formájának. A XIX. Spoletoi Hét folyamán alkalmam nyílt, hogy kidomborítsam a szláv házassági rítus néhány archaikus vonását, amelyek fellelhetők a középkori szövegekben és népi szokásokban.²⁹ Ahhoz, hogy elhelyezhessük a szláv nőt a korszak társadalmi struktúrájában és mentalitásában, elég emlékeztetni a főbb adatokra.

A házassági szerződést tanulmányozó antropológusok a következő három stádiumot határozzák meg:³⁰

1. az udvarlási időszak
2. a jegyesség
3. a házasság

Ami az első stádiumot illeti, nem biztos, hogy a szülők fáradozásai a házasság létrejöttéért valóban megszüntették ezt az időszakot. A férfi udvarlása feltételezi azt, hogy a nő szabadon rendelkezik saját magával. De vajon ugyanakkor az udvarlásban feltételezhető-e az olyan szexuális kapcsolatok lehetősége, ami nem torkollik feltétlenül házasságba? Két arab szöveg is egyetért abban, hogy a szláv leányok a házasság előtt szexuális szabadsággal rendelkeztek.³¹ Ezzel kapcsolatban annak ismerete a legfontosabb, vajon a leányok nemcsak partnerüket, hanem férjüket is szabadon választhatták-e meg. Idézzünk itt egy etnológust: „Azokban a társadalmakban, ahol fizetnek a feleségért, kevés olyan példánk van, amikor a szüzesség elvesztése a házasság gátja lett volna.”³² Ugyanakkor a férj személyének teljesen szabad megválasztása ebben a viselkedési modellben sokkal kevésbé valószínű, mint a házasság előtti kapcsolatok megléte.

A kereszténységnek az erkölcsök fejlődésére gyakorolt hatása, ami a

leányok ártatlanságának a fontosságát hirdette, a magasabb társadalmi rétegekbe tartozó leányok számára szigorú erkölcsi normákat szabott meg, az a korlátozás, amit a családok gyakoroltak a partner megválasztásában a mindkét nembeli fiataloknál, a nemesség presztizs-politikáját szolgáló földesúri szövetség eszközévé vált. Ha az alsóbb osztályokat vesszük, annyira kevés adattal rendelkezünk, hogy tartózkodnunk kell bármilyen hipotézis-felállítástól, ha ez nem a lányok nagymértékű szabadságát mutatná ki.

A házassági rítusban a középkor folyamán a szláv nő szerepe egyáltalán nem passzív. A szertartás alatt a családjától örökre elválasztott és az új otthonba befogadott leány egyetértése szükséges, ami virágkoszorúk és gyűrűk rituális cseréjében fejeződik ki. A nő új méltósága magába foglalja a felelősség megosztását, amit a férjjel történő rituális kenyértörés jelképezett. A nyugati egyház úgy tartotta, hogy a házasság érvényességéhez szükséges a papnak tanú, és nem miséző funkcióban való jelenléte, mindez a keleti egyháznál csak később jelenik meg.³³ A latin egyház figyelmének középpontjában a házassági jog, a házasságok consensus nuptialis (házassági szerződése), a házasság népszerűsítése, a papi nőtlenség és a házasság felbonthatatlansága maradt. Tudjuk, hogy Bambergi Ottó Pomerániában azzal kezdte működését, hogy megkeresztelte a lakosságot, kötelezővé tette a monogámiát, betiltotta a hatod-hetedízigleni, valamint a vő és az anyós közötti rokonságot.³⁴

Még beszélnünk kell a házasság felbontásáról. A kereszténység előtti időkben a házasság felbomlása a házastársak életében akár a férj akaratából, akár közös megegyezéssel jöhetett létre, mindenesetre nem tűnik valószínűnek, hogy az asszony férjét egyedül, saját akaratából elhagyhatta volna. Az egyház harcba lépett a válás ellen: VIII. Jánosnak Kocel pannóniai szláv fejedelemhez intézett levelében 873-ban kiközösítette az elváltakat, és a pogány hitet azzal vádolta, hogy ez készíti az embereket feleségük elhagyására.³⁵ 1039-ben Csehországi Bretiszlav dekrétumai a házasság felbonthatatlanságának deklarálásával kezdődnek. Ezek a dekrétumok enyhítik a rab-szolgasággal való büntetést, ami a férj vagy a feleség elhagyásáért járt, ehelyett az elkövetőket Magyarországra száműzte.³⁶

A tényleges válások véget vetettek bizonyos egyesüléseknek. A 12. század utolsó harmadában egy krakkói püspök egy magas méltóságú urat exkommunikált, aki prima uxore vivente aliam superduxerat³⁷ (aki még felesége életében másik asszonyt vett magához), de ugyanebben az időszakban egy Plock-i püspököt megintett a pápa, mert túl gyakran adta beleegyezését a házastársak elválasztásához. Mint máshol is, a kezdeményezés a férj-

fié volt abban az esetben, ha a nő meddő volt. Egy 12. századi hölgy példáját ismerjük, aki Szent Jácinthoz ment el Krakkóba és így fohászzkodott: „Mit tegyek, szerencsétlen vagyok, a férjem és egész családom megvet, mert meddő vagyok és nagy vagyonunknak nincs örököse”.³⁸

Végül a női sors áttekintése után említsünk meg egy archaikus szokást, ami az egyház és a világi igazságszolgáltatás segítségével korán eltűnt. Több szöveg tanúsítja ezt, de számunkra a legékezzsúlyosabb szent Bonifác levele a 8. századból. Amikor a frank birodalom szélén élő szlávokról beszél, ezt mondja: „Házastársi szeretetük oly buzgó, hogy ha a férj meghal, az asszony nem élhet tovább. És az az asszony, aki önkezevel megöli magát és máglyán égetik el, mindenki tiszteletét kiérdemli.”³⁹ Egy másik tanú, al-Masudi 10. századi arab író véleménye ebben a kérdésben az, hogy „ezen a téren az erkölcsök ugyanazok, mint a hinduké”,⁴⁰ mindez néprajzi ismereteit dicséri, ugyanis a hindu *sati* aktus abban áll, hogy az özvegyet a férj halotti máglyájára vetik; *sati* özvegy valamiféle szent lett.⁴¹ Az egygyéolvadás a férjjel és túlélésének önkéntes elutasítása indo-európai örökség, egyébként ismert a germán hagyományokban is, Bengálban ugyanúgy mint a szlávoknál, de mindez csupán a magasabb társadalmi rétegekbe tartozó özvegyek kétes értékű kiváltsága volt. Kétségtelen, hogy ez a szokás korán eltűnt a papság és az uralkodó hatalom nyomására; semmiféle nyoma sem maradt sem a folklórban, sem a 11. és későbbi századokra vonatkozó forrásokban.

Forrásaink segítségével viszonylag teljes képet vázolhattunk fel a nőnek a házasságban betöltött szerepéről. De a történész kíváncsisága felöleli a nők társadalmi helyzetének és önnön közösségi tudatuknak milyenségét is. Ezen a téren csak igen tökéletlen és korlátozott számú tudósítással rendelkezünk, amelyek földesurakról és gazdagokról szólnak.

A nagynevű családokban a férjes asszonynak jelentős szava van a közös és magánproblémákban és itt nagy szerepe van a dinasztíához tartozó asszonyok által mutatott modellnek. Az özvegy férje halála után erős kézzel biztosíthatja otthona vezetését, mint az a pomerániai pogány özvegy, aki a 12. század elején ellenállt az új vallásnak, és akit a hagiográfusok úgy írnak le, mint „gazdag és nemes matrónát, akinek jelentős hatalma van, sok szolgálója és energikusan irányítja saját házát.”⁴² Magyarországi Mózes élettörténetében, ahol elmesélik a kijevei Pecserszkaja görög kolostor egy régi hagyományát, a hősnek József sorsát kell elszenvednie, mert Putifárnéja, egy lengyel főúri hölgy hadifogolyként vitte el magához. A jámbor Mózeszt szolgálói a következő szavakkal hibáztatták, azért, hogy a hölgy vágyának ellenállt: „Te még fiatal vagy, egy özvegyvel van dolgod, aki férjével csak egy

évet élt és aki szebb, mint a többiek, mérhetetlenül gazdag és nagy hatalommal bír a lengyelek körében”.⁴³

A 11–12. században a lengyel nőknél a világi jogokban való egyenlőséget az uralkodó által rendezett ünnepeken való részvétel lehetősége fejezte ki.⁴⁴ De azért legyünk óvatosak. A férji hatalom közel áll a patriarchális hatalomhoz. A kijevi oroszoknál ezt abban a szokásban fedezhetjük fel, amikor a feleség leveszi férje lábbelijét, erre a 10. századtól van forrásunk a legrégebb orosz krónikákban: Rogneda, Polock fejedelemlője nem akart Vlagyimir kijevi uralkodóhoz férjhez menni, hogy ne kelljen „egy rabszolganő fiának” cipőjét levennie, mert Vlagyimir, Szvjatoszláv herceg és anyja egyik szolgálójának kapcsolatából született.⁴⁵

Mindazok a nagy változások, amelyek Kelet-Európában a nagy államok megalakulása folytán létrejöttek, a politikai élet előterébe a nagy hatalommal bíró családokat állították és a nőknek ugyanolyan jelentőséget adtak, mint a férfiaknak. E nők ugyanolyan alkalmasok voltak a kormányzásra, mint a férfiak, ugyanolyan energikusak és elszántak voltak, mint férfjuk vagy fiúk. A szláv népek történetének kezdetén gyakran feltűnik egy olyan nő személyisége, aki uralkodói tulajdonságokkal bír. Lengyelországi Wanda legendáriumban a három csehországi mitikus nővér, akiket a krónika szerint „a természet férfi okossággal ajándékozott meg”,⁴⁶ nyitja meg ezen országok mesés történetét. A 10. században erős asszonyok következnek, történetiségüket nem lehet kétségbe vonni, ilyenek például Ludmilla hercegnő, aki Csehország régense volt és menyé, Drahomira parancsára fojtották meg, ezután ő vette át a hatalmat.⁴⁷ A legrégebbi orosz krónikák csak dicsérik Olga hercegnőt, aki 946-ban férje halála után sikeresen kormányozta Kijevet, Bizáncig is elutazott és bátran szembeszállt az ellenséggel.⁴⁸

Ezt az uralkodói modellt Oroszországban a 13. század elejéig egy olyan nagyasszony-típus kialakítására használták fel, amelynek osztálya presztizs feladataihoz való felkészültségét elég jól ismerjük. Az olvasás és az írás ismerete elterjedt volt a nőknél is. 1086 felé egy kijevi kolostorban leányiskoláról hallunk.⁴⁹ Oroszországi Anna, aki 1051 óta franciaországi I. Henrik felesége volt, fiai okleveleit cirill betűkkel, mint *Ana reina* írta alá.⁵⁰ Megtalálhatjuk a női ideál képét is, amit a 12. században egy Polock hercegnő határoz meg saját osztálya számára egy, az apácákhoz címzett levelében: „önuralom, türelem, a szellem tisztasága, az érzéki szenvedélyek alóli felszabadulás, a szép magatartás, a szembetűnő szerénység, jóindulatú nyelv, a tisztességes beszéd, a zajtalan evés és ivás, az öregek iránti tisztelet, a ke-

véssel való megelégedés meg a nagy ész is szükséges.”⁵¹ A nő még férjével együtt kormányozta a javakat. Monomachos Vlagyimir hercegnek 1125 előtt fiaihoz való intelme azt ajánlja nekik, hogy „szeressék feleségüket, de ne hagyják, hogy ezek uralkodjanak felettük.”⁵² A házastársak közötti levélváltás, amit a novgorodi nyírfakérgre vésett levelezés felfedezése óta annak részeként ismerünk, azt mutatja, hogy a férj és a feleség közösen döntöttek gazdasági kérdésekben.⁵³

A 13. század közepétől, a szétszaggatott, elszigetelt, mongol iga alatt nyögő fejedelemségek korában még a magas rangú nők helyzete is láthatóan romlott. Ha a 11. században Nifont püspök hitetlenkedve kérdi: „A nő rossz lenne?“, akkor egy évszázaddal később megsokasodnak azok az oroszra fordított művek, amelyeket átjár a bizánci antifeminizmus. A „Méh”-nek nevezett gyűjteményben, amit a 13. században görögből fordítottak, azt olvashatjuk: „Egy rossz férfi mindig jobb, mint egy jó nő”, „Ha nőre nézel, vétkezel”.⁵⁴ Már alig választ el bennünket valami attól, hogy a nőket *ginecea*-kba zárják, amit teremnek vagy palotának hívnak. Érdekes megállapítanunk, hogy ugyanebben a 12. században volt a lengyelországi és csehországi nemes nő helyzetének a csúcspontja. Először is jogi téren: végrehajthat jogi aktusokat, eladhat, vásárolhat javakat, kötelezettségeket vállalhat, mindez már-már olyan szintet ér el, hogy csaknem teljes cselekvési szabadságról beszélhetünk. A lengyel *comitissae*-k a 12. században és a 13. század egy részében anélkül adományoztak katedrálisoknak, apátságoknak, parókiáknak, hogy ehhez férjük beleegyezését kérték volna. Az apátsági templomok oszlopfőin úgy ábrázolják őket, mint a templomok alapítóit vagy alapító társait. A szokásjog elismerte az asszonyok által vállalt kötelezettségeket, akik a nemesi leszármazásban hasonló szerepet játszottak, mint a férfiak. Az örökösödési jogban a nemes asszonnak joga volt a családi birtok bizonyos részére nemcsak hozomány formájában, de *ius hereditarium* alapján is, tehát joga volt a szülei által hátrahagyott földre. Az egyház jó szemmel nézte, és nem ok nélkül, a nők örökösödési jogát.⁵⁵

Az irodalomban a nők megítélése Lengyelországban és Csehországban, mint máshol is, ambivalens volt. Vince mester, Krakkó püspöke 1200 körül az *imbecillitas feminae*-re panaszkodott, ő is az antifeminista satíráírók vonalába tartozik.⁵⁶ De az egyház felügyelt a házastársi szerződésekre, mert érdeke fűződött ahhoz, hogy a leányok hozományként ingatlan javakat kapjanak.

A premontreiek kolostorait a 12. században, a ciszterciek és a klariszák kolostorait a 13. században úgy tekintették, mint a magas kultúra ott-

honait. Az előkelő leányok kolostorba vonulása tovább erősítette ezen intézmények megbecsülését.⁵⁷

A 13. század második felében megkezdődik a nők örökösödési jogának korlátozása, ezek a tendenciák a késői középkorban még erőteljesebbé lesznek. Amíg a nemes nő a nyugati szlávoknál bizonyos függetlenségre tett szert, amit megőriz később is, ha nem is a törvényben, de a szokásjogban, addig a parasztnőt jogi téren nemcsak a családi elnyomás, hanem az állami és a földesúri hatalom is veszélyeztette. A 13. században léteznek olyan adók, mint a *virginale* és a *viduale*, amelyeket az uralkodó azokra az alattvalónőkre vetett ki, akik meg akartak házasodni. Az egyház szót emelt e terhek ellen, de ezek nyomai mégis tovább élnek a késő középkorig, mint például Mazóviában, ahol ha egy parasztlány a hercegségen kívül kötött házasságot, akkor ún. *kunne*-t fizetett, ami értékben egy nyusztprémnek felelt meg. A 15. századig az egyházi vagy világi birtokosoknak adományozott mentességek nem tették lehetővé a földesuraknak, hogy a magánbirtokokról házassági adót hajtsanak be.⁵⁸

A gondolkodásmód tükröződik a nő becsületének és életének törvény által biztosított védelmében. A legnagyobb bűn az erőszak, ennek elkövetése a középkori lengyel jogban egy meghatározott pénzbüntetést vont maga után, amit az uralkodó részére kellett befizetni, a magánkárt pedig a bíró állapította meg. Egy nemes leány megerőszakolásáért majdnem tízszer annyit kellett fizetni, mint egy parasztlány esetében.⁵⁹ Az orosz szokás szerint e bűn elkövetéséért kiszabott egyébként súlyos büntetés szintén differenciált volt. A 12. század végén a novgorodi kormányzók által hozott egyik érdekes rendelet szerint ha egy rabszolganőt megerőszakolnak, utána fel kell őt szabadítani.⁶⁰ Elítélendőnek tekintették a nő ruházatának megkárosítását, különösen fejdíszének eltávolítását, az ilyen magatartás utalhatott az erőszak megkísérlésére. Ez volt a lengyel és az orosz jogi gyakorlat. A férfi részéről tanúsított illetlennek ítélt magatartás, például egy pofon, szankciókat vont maga után. Ha egy utazás során egy nemes asszony lovait megfogták, ezt szemérem elleni támadásnak vették. Végül a *mala verba*-k: aki azt mondta egy asszonyról, hogy rossz erkölcsű, az a nő gyermekeivel szemben is bűnt követett el: nemesek esetében akár úgy büntethették, mint a gyilkosságot.⁶¹

Úgy tűnik, hogy a szláv nő védelmének ez a különös sajátossága igen régi időkre vezethető vissza. A 12. században Abu Hamid a szlávokkal kapcsolatban azt írja: „Ha közülük valaki megsért egy szolgálónőt vagy egy másik személy gyermekét, attól minden vagyonát elveszik.”⁶² Másrészt ugyan-

az a büntetés járt egy nő, mint egy férfi megöléséért. A 11. századi orosz jog kiköti; „Ha valaki megöl egy nőt, ugyanazzal a büntetéssel kell sújtani, mintha férfit ölt volna meg.”⁶³

Lengyelországban a *pro capite* büntetésen kívül, ami a megölt nő örököseit kártalanította, megjelenik egy „*poena pepi reginalis*”, a királyné inge büntetése nevű bírság, amit a királynénak kellett befizetni, bármilyen nő megölése esetén.⁶⁴ Itt az uralkodó békéjéhez hasonló jogi intézmény nyomait fedezhetjük fel, például a közutak védelme területén, amit „a nők békéjének” is nevezhetünk.

A nő ezen helyzete a büntetőjogban több szláv országban létrehozta a menedékjog intézményét, amit a nők a bűnözőknek nyújthattak, Csehországban a királyné vagy az üldözött bűnös felesége menedékjogot adhatott.⁶⁵ A 11–12. században a lengyel uralkodók feleségei is megmenthették a halálra ítélteteket, mint Emnilde, Merész Boleszláv felesége, akít a dinasztikus hagyományban úgy tekintettek, mint az uralkodónői magatartás modelljét.⁶⁶

Milyen következtetéseket lehet levonni a nagyrészt jogi tények e hazából, mivel jogászoknak köszönhetően maradt meg a kérdés dokumentációja, amely bár hiányos, de mindenesetre igen változatos?

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a szláv nő helyzetét a társadalmi életben erőteljesen meghatározzák a még mindig élő patriarchális struktúrák, amit nemcsak az apa hatalma, de az anyára, mint a családi egység egyenrangú őrzőjére irányított megkülönböztetett figyelem is jellemez. Helyzetük csak a rendszer meggyengülésével kerül veszélybe. Különböző formákban mindez az erőteljes urbanizáció idején kezdődik a nyugati szlávoknál, a keleti szlávoknál pedig a mongol hódítás következményeként, a régi társadalmi szervezet lerombolása idején, amely furcsa keleti jellegű reakcióban nyilvánul meg.

Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon a nemes nőknek sikerült még a késői középkorban is megvédeni azt a társadalmi helyzetet, ami a legtöbb országhoz viszonyítva irigylésre méltónak tűnik. Úgy látszik, hogy a kulturális modellben, az értékek rendszerében a férfi és a női szerepek jól elkülönültek, de ki is egészítették egymást, az agrárcsalád egy olyan termelési egységet alkot, ahol a nő szerepe egyenértékű a férfiéval. Az urbanizáció primitív fázisában a nő folytatja azt a szerepet, ami szerint ő is részt vesz a gazdasági javak termelésében. Közép-Európában a 13. századtól elterjedő nyugati városi jog biztosítja a nőnek a tulajdon- és örökösödési jogot, ugyanúgy és ugyanazon okból, ahogy ez a nemesi jogban érvényesült.

Jegyzetek

1. Histoire mondiale de la femme, szerk. P. GRIMAL, III. t. Paris, 1967. 45–95.
2. Alapvető jelentőségű W. ABRAHAM, La conclusion du mariage dans l'ancien droit polonais. Léopol, 1925. c. munkája, (lengyelül), amely kitekintést ad a szláv és az indo-európai világra; a kulturális antropológia szállította az összehasonlítási alapot, v.ö. C. LÉVI-STRAUSS, Les structures élémentaires de la parenté, Paris, 1968; E. EVANS-PRITCHARD, Mariage et parenté chez les Nuer, Paris, 1973; L. MAIR, Le mariage, étude anthropologique, Paris, 1971; A. MICHEL, Sociologie de la famille et du mariage, Paris, 1972; A. KUTRZEBA-POJNAROWA és L. STOMMA, Structures élémentaires et changements concernant le mariage (lengyel példa) in „Actes du Colloque de Lille: L'amour et le mariage”, 1975.
3. E. BENVENISTE. Le vocabulaire des institutions indo-européennes. I.: Économie, Parenté, Société, Paris, 1969, 239 sfk.
4. GALLUS ANONYMUS, I.c. 5, kiad. K. MALECZYŃSKI, Mon. Pol. Hist. s.n., II. t. Krakkó, 1952. 15.
5. IBN ROSTEH (.903/13..), in Bibliotheca geographorum arabicorum, VII. t., Leyden, 1892, kiad. M.J. DE GOEJE, 132.
6. S. Adalberti Pragensis episcopi et martyris vita prior, kiad. H. KARWASIŃSKA, Mon. Pol. Hist., s.n., IV. t./1, Varsó, 1962. 18.
7. Ebbonis vita s. Ottonis, kiad. I. WIKARJAK, C. LIMAN, Mon. Pol. Hist., VII/2 t. Varsó, 1969. 74.
8. L. MAIR, id. mű 155 sfk, „a házasságok többszámában”-ról.
9. MERSEBURGI THIETMAR, Chronica epp. eccl. Merseburg, VIII, c. 3. kiad. Z. JEDLICKI, Poznan, 1953, 583 és 621; Fundatio monasterii Brunvillarensis, Mon. Germ. Hist., Scriptorum, XIV. t. 137.
10. Herbordi dialogus de vita s. Ottonis II. c. 33, Mon. Pol. Hist., s.n. VII/3/ t. kiad. I. WIKARJAK – C. LIMAN, Varsó, 1974, 126.
11. W. ABRAHAM, id. mű 15–16; v.ö. J. ADAMUS, Remarques sur le mariage primitif polonais et slave (lengyelül), in „Pamiętnik Historyczno-Prawny” IV, 1929.
12. I. WRÓBLEWSKI, cikk a Lexicon antiquitatum slavicarum-ban, I. t. Wroclaw, 1961, 448.
13. Récit des temps passés, S. LIHACSOV, I. t. Moszkva – Leningrád, 1950. 15.
14. P. HECHT, Das Homiliar des Bischofs von Prag, in „Beitr. z. Gesch. Böhmens”, I, 1863, p.v.
15. Monuments du droit russe kiad. A.A. ZIMIN, II. t. Moszkva, 1953. art. 6, 41.
16. J. MATUSZEWSKI, Le plus ancien coutumier polonais (lengyelül), Varsó, 1959. art. 17, 195.
17. Corpus iuris canonici, Pars dec. c. 24 X de praeb. III 5; c. 7 X de rapt V 17; v.ö. W. ABRAHAM, id. mű 73.
18. Lásd még M. KOCZERSKA, La famille noble en Pologne dans le bas moyen âge (lengyelül), in „Przegląd Historyczny”, LXVIII, 1975, 1 sfk.
19. W. ABRAHAM, id. mű 77. Az antropológiai kitekintéshez lásd az Antropological Quarterly különszámát, XLVII, 1974, Kidnapping and Elopement as Alternative Systems of Marriage.

20. V.I. SZERGEJEVICS, Les cours et les recherches sur l'histoire ancienne du droit russe (oroszul), Szent-Pétervár, 1899, 372.
21. A. VETULANI, Nouvelle source de l'histoire de l'ancien droit matrimonial polonais (lengyelül) in „Czasopismo Prawno-Historyczne”, IV, 1952, 126 sfk.
22. M. KOCZERSKA, La conclusion... 3 sfk.
23. V.ö. J. BARDACH, Études sur les institutions et le droit du Grand Duché de Lithuanie (lengyelül), Varsó, 1978, 201 sfk.
24. Relatio Ibrahim-ibn-Iakub de itinere Slavico, kiad. Th. KOWALSKI, Mon. Pol. Hist., s.n. I. t. Krakkó, 1946. 50.
25. L. MAIR, id. mű 51.
26. Lex Saxorum, c. LXV, in Fontes Iuris germ., Leges Sax. et Thuring, 55. K. RITZER, Le mariage dans les Eglises chrétiennes du Ier au XIe siècle, Paris, 1970. 229 sfk.
27. L. MAIR, id. mű 67.
28. K. RITZER, id. mű, 322; W. ABRAHAM, id. mű 113.
29. A. GIEYSZTOR, Le tradizioni locali e le influenze ecclesiastiche nel matrimonio in Polonia nei secoli 10–13. in „Settim. Centro ital. di studi sull'alto medioevo, Spoleto”, XXIII, 1976 (megjelenés alatt).
30. L. MAIR, id. mű 51.
31. IBRAHIM-IBN-IAKUB, id. kiad. 50. és Al-GARDIZI (v. 982) V. MINORSKY, The Regions of the world, Londres, 1957.c. műben elérhető fordításban; ezeknek a szövegeknek a vitájához v.ö. M. KOCZERSKA, La conclusion... 2–3.
32. L. MAIR, id. mű 173.
33. Lásd C. VOGEL, Les rites de la célébration du mariage, leur signification dans la formation du lien, in „Settim... Spoleto”, XXIII, 1970.
34. EBBO, II. c. 12, id. kiad. 74.
35. Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae, I. t. Praga, 1907. no 15.
36. Bretiszlav rendeletét Cosmas Pragensis írja le nekünk, II, c. 4, kiad. B. BRETHOLZ, Mon. Germ. Hist., Script. Rer. Germ. n. s. II. t. Berlin, 1923; egy újabb szöveg az olomouci fejezet 230. ms.-ében, kiad. V. VANECEK, in „Slavia Antiqua”, III, 1952, 131 sfk.
37. Catalogi episcoporum Cracoviensium, kiad. J. SZYMANSKI, Mon. Pol. Hist., s.n. 3., X/2. t., Varsó, 1974. 57 és 89 (1166 és 1186 között).
38. Cod. dipl. maioros Poloniae, I. t. no 102 (Gedko – Gedeon püspökről, 1206–1226); De vita et miraculis sancti Iacchomis OFP (1257), c. XI. Mon. Pol. Hist., IV. t. Léopol, 1884, Varsó, 1961, 860 (az 1240-es csoda).
39. Bonifacii epist., no 73 (lásd 745/46) in Mon. Germ. Hist., Epistolae, III. t. Epp. Merov. et Karolini aevi, I. t. v.ö. Merseburgi Thietmar, id. kiad, VIII, c. 3.
40. C. XXIV. kiad. J. MARQUART, Östeuropäische and östasiatische Streifzüge, Lipcse, 1903.
41. L. MAIR, Le mariage... id. mű, Paris, 1971. 195.
42. Herbord, II, c. 23. kiad. I. WIKARJAK – C. LIMAN, Mon. Pol. Hist., VII/3. t. Varsó, 1974. 101.
43. Das Palevikon des Kiever Hohlenkloster (D. Abramovics kiadása alapján, Kiev, 1931), München, 1964, 144.
44. GALLUS ANONYMUS, I, c. 13. kiad. K. MALECZYNSKI, Mon. Pol. Hist., s.n., II. t. Krakkó, 1952. 32.

45. Récit des temps passés, id. kiad. I. t. 54, 980.
46. Úgy tűnik, hogy 1200 körül Vince mester alkotta a Wanda-gestát, I. c. 7. Mon. Pol. Hist., I. t. Léopol, 1872, 257–258.
47. Szent Vencel és szent Ludmilla legendái nyomán, kiad. Fontes Rer. Bohem., I. t.
48. Récit des temps passés, id. kiad. 45.
49. Ez az információ V.N. Tatyiscsevnek (1686–1750) tulajdonítható, de némi kételkedéssel szerepel az Histoire culturelle de la Russie ancienne (oroszul)-ban, II. t. Moszkva – Leningrad, 1951, 220. A Récit des temps passés. id. kiad. (I. 1086.) II. t. 413. a Chronique hypatienne-ben megemlíti, hogy az apácák között élő Anna királyné kolostort alapított.
50. Lásd C. DE SAINT-AMOUR, Anna de Russie, reine de France, comtesse de Valois, Paris, 1896.
51. Egy korábbi mű, a Sztepennaja kniga nyomán, valószínűleg egy hagyományos viselkedési módot tükröz.
52. Vlagyimir tanítása a Récit des temps passés-ba van beékelve, I. 1096 id. kiad. 158.
53. A.V. ARCSIKOVSKIJ, Les écrits sur écorce de bouleau d'après les fouilles de 1952, Moszkva, 1954, 43, 49, 53.
54. 16. századi enciklopédikus, hagiográfiai és homiletikai gyűjteményekből átvéve. A nő helyzetéről Oroszországban v.ö. C. CLAUSS, Die Stellung der russischen Frau von der Einführung des Christentums bei den Russen bis zu den Reformen Peter des Grossen, München, 1959.
55. Lásd még B. LESINSKI, La situation de la femme dans le droit coutumier polonais jusqu'au milieu du 15e siècle (lengyelül), Wroclaw, 1956.
56. Pl. III. Vince, c. 26: „Non enim facile de uxore triumphatur quae semel triumphasse permittitur” Mon. Pol. Hist., II. t. Léopol, 1872; reed. Varsó, 1961. 365.
57. A halotti nyilvántartó könyvek tanulmányozása pontosabb képet adhat a 12. és 13. századi női kolostorok társadalmi összetételéről; v.ö. P. DAVID, Les sources de l'histoire de la Pologne a l'époque des Piasts, 963–1386, Paris, 1934, 190 sfk.
58. W. ABRAHAM, (Fragment du droit matrimonial) (lengyelül) in „Ksiega B. ORZECHOWICZA”, Léopol, 1916. I. t. 1–70. / foglalkozott az uralkodók és a földesurak által az alattvalóknak adott házassági engedélyekkel.
59. Le plus ancien coutumier polonais (XIIIe s.) id. kiad. J. MATUSZEWSKI, art. 17.
60. Monuments du droit russe. id. kiad. II. t. 126, art 14.
61. J. BARDACH, Histoire des institutions et du droit polonais (lengyelül); I: Jusqu'au milieu du 15e siècle, Varsó, 1964, 323, 326, 329 sfk.; S. KUTRZEBKA. P'ideal et la vie de la femme en Pologne médiévale (lengyelül) in „Ateneum Polskie” IV, 1908, 170 sfk.; A. ZAWISZA. La femme dans la société et les moeurs polonaises au 15e siècle (lengyelül), in „Kultura i Spoleczenstwo, III. 1959, no 2, 118 sfk.
62. Kiad. G. FERRAND, in „Journal asiatique”, CVII, 1925, 1 sfk.; T. LEWICZKI, in „Slavia antique”, III. 1951, 143.
63. Monuments du droit russe, id. kiad. I. t. 117, 177, art. 88 in Redaction elargie de la Justice russe.
64. J. BARDACH, Histoire... 529.
65. Ordo iudicii terrae, art, 30.
66. GALLUS ANONYMUS, I. c. 13.